

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Педагогічний факультет
Кафедра теорії та методик початкової освіти

Дипломна робота
магістра

з теми: «**ФОРМУВАННЯ ГРАМАТИЧНО ПРАВИЛЬНОГО
МОВЛЕННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ
МОВИ**»

Виконала: студентка 2 курсу
РО1-М21 групи
спеціальності 013 Початкова освіта
Савчук Марина Михайлівна

Керівник:
Мартіна О.В.,
кандидат філологічних наук, доцент
кафедри теорії та
методик початкової освіти

Рецензент:
Гордійчук М.С.,
кандидат педагогічних наук, доцент

Кам'янець-Подільський – 2022

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ЛІНГВІСТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ГРАМАТИЧНО ПРАВИЛЬНОГО МОВЛЕННЯ.....	10
1.1. Граматична норма як складова мовленнєвої культури.....	10
1.2. Становлення механізмів оволодіння морфологією і словотворенням у дітей молодшого шкільного віку.....	20
РОЗДІЛ 2. МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ ГРАМАТИЧНО ПРАВИЛЬНОГО МОВЛЕННЯ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ.....	30
2.1. Лінгводидактична модель формування граматично правильного мовлення дітей молодшого шкільного віку.....	30
2.2. Формування граматично правильного мовлення в дітей на нормативно-адаптивному етапі реалізації дидактичної моделі.....	40
2.3. Порівняльна характеристика рівнів сформованості граматично правильного мовлення в дітей молодшого шкільного віку.....	58
ВИСНОВКИ.....	69
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	79

ВСТУП

Серед багатьох аспектів шкільної лінгводидактики проблема формування граматично правильного мовлення в дітей молодшого шкільного шкільного віку завжди привертала увагу як теоретиків, так і практиків. Актуальність проблеми зумовлюється пріоритетними напрямками Національної доктрини розвитку освіти України у XXI столітті та “Діти України”, Законів України “Про освіту” щодо модернізації шкільної освіти, використання етнопедагогічного і сучасного вітчизняного і зарубіжного досвіду навчання мови з урахуванням провідної ролі усного мовлення в психічному розвитку дітей, необхідності невідкладного виконання соціального замовлення на формування національно свідомої, активної, духовно багатой мовної особистості.

Своєчасне і якісне засвоєння граматичної будови рідної мови – важлива умова повноцінного мовленнєвого розвитку дитини. Оскільки мова стає предметом вивчення з початку шкільного навчання, то в молодшому шкільному віці необхідно формувати в дітей усвідомлене ставлення до усного мовлення як мовної дійсності.

У класичній і сучасній лінгводидактичній науці рівень мовлення вважається одним з основних показників розумового розвитку дитини, проте в сучасній методиці особливості усвідомлення молодшими школярами мовної дійсності, зокрема потенційні можливості їхнього мовленнєвого розвитку на кожному віковому етапі, вивчено недостатньо.

Дослідження зазначеної проблеми, без сумніву, важливе як для загального мовленнєвого розвитку дітей молодшого шкільного віку, так і для їхньої підготовки до систематичного навчання в школі. Важливим вихідним положенням процесу формування граматично правильного мовлення дітей є твердження, що мовленнєвий досвід охоплює, по-перше, практичне володіння рідною мовою, по-друге, “емпіричне узагальнення спостережень над мовою, одержаних її носієм незалежно від спеціальних знань про мову”,

що відповідає феномену “чуття мови” (Л.Й.Айдарова, А.М.Богущ, О.Д.Божович, М.М.Гохлернер, Ф.О.Сохін та ін.).

Дитина молодшого шкільного віку оволодіває граматичною будовою мови в нерозривному зв'язку зі своїм психічним розвитком, у єдності з розвитком предметно-практичної діяльності, мислення, спілкування. Формування граматичного компонента мовного чуття є спонтанним процесом, рушійними силами якого є внутрішня суперечність у взаєминах дитини і довкілля. Провідну роль у засвоєнні мови дитиною відіграють невідповідність між цілями і наявними засобами спілкування, між бажаним і досягнутим, між формою і змістом висловлювання (О.В.Запорожець, О.І.Ісеніна та ін.). Головною умовою виникнення і вирішення цих протиріч є спілкування дитини з дорослим, у процесі якого він спонукає й заохочує до використання граматично правильного мовлення.

Прикінцевою метою засвоєння рідної мови є досконале володіння мовленнєвими засобами, що передбачає граматичну правильність як ознаку високої культури мовлення і вимагає усвідомлення значень слів, їх літературних форм, а також уміння використовувати їх доречно й точно залежно від контексту мовленнєвої ситуації, з орієнтацією на слухача, учасника спілкування. У процесі оволодіння дітьми навичками зв'язного мовлення важливу роль відіграє практичне засвоєння ними граматики та вміння оперувати словами, що належать до певного лексико-граматичного розряду відповідно до завдань комунікації.

Проблема формування граматично правильного мовлення дітей є досить складною і багатоаспектною. До неї зверталися психолінгвісти, лінгвісти, педагоги, методисти, дефектологи (А.Г.Арушанова, А.М.Богущ, О.М.Гвоздєв, Л.О.Калмикова, Г.І.Ніколайчук, В.К.Орфинська, Ф.О.Сохін, В.В.Тищенко, М.К.Шеремет та ін.).

Вивченню психологічних закономірностей формування граматично правильного мовлення присвячено ряд досліджень (П.П.Блонський, Л.С.Виготський, А.З.Захарова, Д.Б.Ельконін, І.М.Колобова, О.О.Леонтєв,

О.Р.Лурія, Д.Ф.Ніколенко, М.Т.Попова, Є.Ф.Соботович, Ф.О.Сохін та ін.). Виявлено механізми оволодіння дітьми граматичним ладом мови шляхом з'ясування реальних відношень, що лежать в основі абстрагування і кодифікації граматичних смислів і їх реалізації у формальних засобах. Спеціальні дослідження (А.Г.Арушанова, А.М.Богуш, Л.О.Калмикова, М.С.Лаврик, Н.А.Лопатинська, Н.В.Маковецька, Г.І.Ніколайчук, Е.А.Федеравичене та ін.) дали змогу визначити педагогічні умови формування механізму граматичного структурування смислів (морфологічного, словотвірного і синтаксичного) та практичного засвоєння граматики дітьми і водночас спонукали до подальшого вивчення цієї проблеми.

Науковці (Л.Й.Айдарова, А.Г.Арушанова, С.М.Карпова, Ф.О.Сохін, М.П.Феофанов та ін.) наголошують на тому, що можливості формування лінгвістичного ставлення до слова в дітей дошкільного і молодшого шкільного віку набагато вищі, ніж уявлялося раніше. Аналіз чинних програм, за якими працюють заклади загальної середньої освіти (далі – ЗЗСО), засвідчує, що й дотепер не використано тих значних резервів мовленнєвого розвитку дітей, наявність яких доведено вченими. Лінгводидакти також вважають, що для кардинальних змін у шкільній мовній освіті передусім має бути закладений інший підмурівок, а отже, дошкільна мовна підготовка повинна зазнати змін (О.М.Біляєв та ін.).

А поки що неухильне ставлення до проблем наступності у формуванні граматично правильного мовлення дітей різного віку призводить до дублювання програм і порушення природного процесу оволодіння усним мовленням. Відомо, що мовна і мовленнєва підготовка дітей до шкільного навчання набули різних форм і змісту в старших групах дошкільних навчальних закладів залежно від того, за якою програмою працює заклад. Аналіз освітніх програм дошкільних навчальних закладів і початкової школи щодо перспективності і наступності формування граматично правильного мовлення в дошкільників і молодших школярів дає підстави стверджувати,

що в дошкільну підготовку не критично переноситься значна частина змісту шкільного навчання грамоти, у тому числі пов'язаного з практичним засвоєнням граматики.

З метою успішного розв'язання проблеми наступності і перспективності щодо формування граматично правильного мовлення потрібно насамперед забезпечити відповідний мовний і мовленнєвий рівень підготовки дітей, що приходять до 1 класу, і вдосконалити процес навчання мови у ДНЗ, установити логічні зв'язки між мовною підготовкою дошкільників і молодших школярів. Це запобігатиме дублюванню програм, сприятиме їх розвантаженню від зайвого і другорядного матеріалів, виокремленню пріоритетної лінії мовного і мовленнєвого розвитку та створенню цілісної системи формування в дітей граматично правильного мовлення як у дошкільному навчальному закладі, так і в школі.

Отже, до цього часу проблема формування граматично правильного мовлення в дітей молодшого шкільного віку спеціально не досліджувалася, була і залишається неоднозначною і науково-лінгвістична інтерпретація дитячого мовлення.

Такий стан, у якому перебуває сьогодні мовна освіта наймолодших громадян України, і зумовив вибір *теми дослідження* **“Формування граматично правильного мовлення молодших школярів на уроках української мови”**.

Мета дослідження:

- розробити теоретико-методологічні й концептуальні засади формування граматично правильного мовлення в дітей молодшого шкільного віку;
- виявити особливості та специфіку формування граматично правильного мовлення молодших школярів;
- визначити і науково обґрунтувати педагогічні умови та розробити методику формування граматично правильного мовлення в процесі

практичного засвоєння учнями початкових класів правил морфології та способів словотворення.

Відповідно до мети дослідження реалізовано такі **завдання**:

- 1) розробити науково-теоретичні та концептуальні положення формування граматично правильного мовлення молодших школярів;
- 2) уточнити і науково обґрунтувати сутність феномену “граматична правильність мовлення дитини молодшого шкільного віку”;
- 3) з’ясувати особливості формування граматично правильного мовлення та сприймання, усвідомлення і застосування граматичних категорій дітьми молодшого шкільного віку;
- 4) виявити типові граматичні помилки в мовленні дітей і з’ясувати причини їх виникнення;
- 5) розробити критерії, показники засвоєння та охарактеризувати рівні сформованості граматично правильного мовлення молодших школярів;
- 6) визначити педагогічні умови і з’ясувати залежність рівнів сформованості граматично правильного мовлення в дітей молодшого шкільного віку від педагогічних умов організації освітнього процесу;
- 7) розробити й апробувати зміст і експериментальну методика формування граматично правильного мовлення в дітей молодшого шкільного віку, яка б забезпечувала засвоєння ними як визначеного обсягу похідних слів, так і практичного засвоєння морфологічних форм і способів словотворення на основі встановлення суттєвих зв’язків і відношень.

Об’єкт дослідження – навчально-мовленнєва діяльність учнів початкових класів.

Предмет дослідження – методика формування граматично правильного мовлення молодших школярів (на матеріалі морфології і словотворення).

Основні положення концепції відображено в **робочій гіпотезі дослідження**, яка виходить із припущення про те, що формування

граматично правильного мовлення в дітей молодшого шкільного віку буде ефективним, якщо забезпечити такі *педагогічні умови*:

- узгодження пріоритетних напрямів навчально-мовленнєвої діяльності і мовленнєвого досвіду дитини;
- формування необхідних граматичних знань, умінь і навичок молодших школярів на основі експериментально розробленої методики;
- практичне засвоєння молодшими школярами правил морфології і способів словотворення на спеціально організованих заняттях;
- застосування різних форм організації навчально-мовленнєвої діяльності школярів, методів і прийомів.

Провідна ідея дослідження – положення про доцільність такої організації процесу формування граматично правильного мовлення молодших школярів, яка поєднує практичне засвоєння правил формотворення слів і доступні знання про словотворення під час застосування комунікативно-діяльнісного підходу до мовленнєвого розвитку учнів.

Методи дослідження. Для розв’язання визначених завдань, перевірки висунутої гіпотези використовувалися такі методи дослідження:

теоретичні: вивчення, аналіз та узагальнення наукової й методичної літератури з проблеми формування граматично правильного мовлення молодших школярів; теоретичне моделювання процесу формування граматично правильного мовлення, на основі якого було визначено модель та етапи роботи;

емпіричні: цілеспрямоване спостереження за мовленням молодших школярів з метою з’ясування кількісного та якісного складу лексики, рівнів сформованості граматичної правильності мовлення;

педагогічний експеримент (констатувальний і формувальний);

статистичні: кількісний і якісний аналіз експериментальних даних. Обробка результатів і порівняння експериментальних даних із вихідними здійснювалася за допомогою методів математичної статистики. Використані

методи взаємодоповнювали один одного й забезпечили можливість комплексного пізнання предмета дослідження.

Практичне застосування. Матеріали дипломної роботи можуть бути використаними у шкільній практиці викладання української мови.

Апробація роботи. Результати дослідження повідомлялися на засіданні кафедри, на науково-практичній студентській конференції університету, частково впроваджувалися під час проходження педагогічної практики.

Матеріали роботи доповідалися на науково-практичних студентських звітних конференціях, заслуховувалися на засіданні кафедри.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків.

ВИСНОВКИ

У дипломному дослідженні наведено теоретичне узагальнення і нове вирішення наукової проблеми, що виявляється в розробці й теоретичному обґрунтуванні лінгводидактичної моделі і методичної системи формування граматично правильного мовлення в дітей молодшого шкільного віку.

У дослідженні представлено принципово новий концептуально-методичний підхід до проблеми формування граматичної правильності мовлення в дітей молодшого шкільного віку, що розглядається як базовий рівень формування мовної особистості; науково обґрунтовано й апробовано модель формування граматично правильного мовлення, що поєднує такі компоненти: спільну (партнерську) діяльність, спеціально організовану навчально-мовленнєву діяльність і самостійну мовленнєву діяльність дитини, доведено ефективність використання моделі.

Уперше процес формування граматично правильного мовлення вивчався не лише в умовах навчально-мовленнєвої діяльності, але й у ситуаціях нестимульованого мовлення. У процесі дослідження було систематизовано й узагальнено стадії становлення мовно-мовленнєвого розвитку дитини молодшого шкільного віку.

Формування граматично правильного мовлення молодших школярів приводить до засвоєння ними практичних знань про мову, оволодіння граматичним чуттям мови і граматичною правильністю мовлення.

Феномен граматичної правильності мовлення розглядається як явище, взяте в його цілісності, неповторності, в єдності з його сутністю, що набувається дитиною в процесі мовленнєвого досвіду.

Під процесом формування граматично правильного мовлення розуміємо практичне засвоєння дітьми молодшого шкільного віку граматичної будови мови як чіткої системи мовних одиниць і правил їх функціонування в сфері морфології, словотворення та синтаксису, а також активне їх застосування під час мовленнєвого спілкування.

Навчання граматично правильного мовлення розглядається як вплив на мовлення дітей у повсякденному житті (опосередковане навчання) і на заняттях (пряме навчання). У повсякденному житті дорослий сприяє мовленнєвому розвитку дитини (здійснює мовленнєвий супровід) у партнерській діяльності.

Навчально-мовленнєва діяльність дитини молодшого шкільного віку – це спеціально організований дорослими процес, основою якого є систематизована форма спілкування, що забезпечує мовленнєвий розвиток школяра. Мовленнєвий розвиток молодших школярів – це процес набуття оптимального щодо віку кола лінгвістичних уявлень, граматичних умінь і навичок, розвиненість мовлення, сформованість мовленнєвої активності, самостійність у наслідуванні мови та остенсивному оволодінні лінгвістичною інформацією, вміння використовувати різноманітні засоби спілкування.

Індивідуальний мовленнєвий розвиток підпорядковується загальній закономірності – він знаходиться під впливом двох головних чинників, що взаємодіють – внутрішнього (програма спадкоємності) і зовнішнього (навколишнє середовище).

Різні явища граматичної будови мови (морфології, словотворення, синтаксису) дитина молодшого шкільного віку засвоює по-різному, на кожному віковому етапі є свої відмінності – досягнення і невдачі. Так, спочатку дитина спочатку оволодіває системою словозміни – відмінювання, дієвідмінювання, а потім – способами словотворення. Критичне ставлення до своїх мовленнєвих дій, точне знання норм словотворення починає складатися лише на початку сьомого року життя. Саме свідомий вибір дитиною молодшого шкільного віку необхідних граматичних засобів у процесі побудови зв'язного висловлювання дає їй змогу вільно користуватися мовними засобами під час спілкування. На засвоєння дітьми елементів граматичної системи мови впливають два основних чинники: залежність від простоти або складності мовного явища та ступеня його комунікативної значущості.

У процесі дослідження було з'ясовано критерії сформованості граматично правильного мовлення в дітей: активне вживання відприкметникових утворень у мовленні згідно з правилами морфології й словотворення, усвідомлення їх у конкретній ситуації та поза нею, пояснення значення слова, творення похідних слів, усвідомлення словотворчої семантики. Це дало підстави визначити рівні сформованості граматично правильного мовлення в дітей дошкільного віку, а саме: високий, достатній, середній, нижче від середнього, низький.

Аналіз стану методичної роботи з педагогічними кадрами щодо формування граматично правильного мовлення молодших школярів засвідчив, що більшість вихователів усвідомлює важливість і необхідність організації навчально-мовленнєвої діяльності, а також величезні невикористані мовно-мовленнєві потенції учнів. Педагоги приділяють недостатньо уваги пропедевтично-превентивним заходам щодо запобігання морфологічним і словотвірним помилкам у мовленні учнів початкових класів, здебільшого підходять до розв'язання проблеми тільки з позиції відпрацювання окремих граматичних умінь і навичок, ігнорують необхідність формування граматично правильного мовлення за всією сукупністю підсистем (морфологія, словотворення, синтаксис).

Отже, виявилась суперечність між потенційними можливостями молодших школярів щодо засвоєння граматичної будови мови, з одного боку, та недостатньою розробленістю методики формування граматично правильного мовлення в дітей молодшого шкільного віку, з іншого.

Кількісний і якісний аналіз результатів констатувального експерименту показав, що залежно від мети й змісту навчання, рівня сформованості граматично правильного мовлення взаємозв'язок самостійної мовленнєвої і навчально-мовленнєвої діяльності у різних дітей виявився по-різному. Так, якщо до високого рівня сформованості граматично правильного мовлення (за визначеними уніфікованими критеріями засвоєння дітьми відприкметникових іменників) було віднесено 6,9% дітей експериментальної

і контрольної груп, то достатнього рівня досягли 10,4% дітей експериментальної і контрольної груп, середнього і нижче від середнього рівнів – по 12,1% дітей обох груп, а низького рівня сформованості було виявлено 58,5% дітей ЕГ (58,6% дітей КГ).

За визначеними уніфікованими критеріями засвоєння дітьми відприкметникових прикметників розподіл мав такий вигляд: високий рівень сформованості констатовано у 3,0% школярів експериментальної групи (у 3,2% дітей КГ), показники достатнього і середнього рівнів були близькі – 15,8% дітей ЕГ (17,0% дітей КГ) і 15,6% ЕГ (14,5% КГ).

У порівнянні із засвоєнням відприкметникових іменників є достатньо великі розбіжності в засвоєнні відприкметникових прикметників дітьми нижче від середнього і низького рівнів. Учні, які мали показники нижче від середнього рівня засвоєння дериватів, було 34,6% в ЕГ і 35,8% у КГ, тоді як низький рівень засвоєння мали 31,0% дітей ЕГ і 29,5% КГ.

За визначеними уніфікованими критеріями засвоєння дітьми відприкметникових дієслів розподіл за рівнями різнився від попередньо наведених даних, проте суттєвої різниці не виявлено. Так, до високого рівня засвоєння згаданих дериватів було віднесено 3,0% дітей ЕГ (2,75% – в КГ), достатнього рівня досягло 6,7% дітей ЕГ і 6,75% дітей КГ, середній рівень засвоєння було констатовано у 12% дітей як експериментальної, так контрольної груп, нижче від середнього рівня в експериментальній групі було 30,0% дітей (30,5% у КГ), тоді як низький рівень засвоєння мали 48,3% дітей ЕГ і 48,0% КГ. Показовими є одержані дані щодо засвоєння дітьми відприкметникових прислівників.

У порівнянні з іншими відприкметниковими утвореннями, прислівники були найбільш уразливою категорією щодо засвоєння молодшими (за визначеними уніфікованими критеріями): до високого рівня було віднесено лише 2,0% дітей ЕГ (1,75% дітей КГ), достатнього і середнього рівнів засвоєння досягли відповідно 4,5% дітей ЕГ (4,93% КГ) і 6,3% дітей ЕГ (6,52% КГ).

Нижче від середнього і низького рівнів засвоєння згаданих похідних було відповідно 48,0% і 39,2% дітей ЕГ (47,5% і 39,3% КГ).

За умов стихійного становлення граматично оформленого рідного мовлення процес відбувається надзвичайно повільно, а дитина може надовго затриматися на певній стадії мовно-мовленнєвого розвитку. Доведено, що для дитини молодшого шкільного віку на перших стадіях не існує мовленнєвої діяльності окремо від предметної, тому об'єктом її орієнтування є не мовленнєва діяльність, а єдине смислове ціле, подія, яка подана у реченні (іноді – фразі, дискурсі).

На наступних стадіях змінюється ставлення дитини до мовленнєвої дійсності. Ця дійсність уже є особливою, відмінною від предметної. Для всіх стадій мовно-мовленнєвого розвитку дитини типовим є обмежений і нестійкий характер орієнтації на ті чи інші сторони мовної дійсності, коли учень орієнтується або на семантичний, або на формальний бік мовлення.

Стрижнем експериментальної системи є лінгводидактична модель і методика формування граматично правильного мовлення, що здійснювались у чотири взаємопов'язані етапи: пропедевтично-превентивний, репродуктивно-диференційований, нормативно-адаптивний і діяльнісно-творчий, на кожному з них у мовлення дітей молодшого шкільного віку послідовно вводилися граматичні категорії.

Було виокремлено етапність у роботі щодо формування граматично правильного мовлення, а також принципи, засоби, методи і прийоми формування граматично правильного мовлення в молодших школярів на кожному із зазначених етапів.

Ефективність проведеного експериментального навчання було з'ясовано в процесі контрольного експерименту. Порівняльний аналіз рівнів сформованості граматично правильного мовлення в дітей експериментальних і контрольних груп засвідчив позитивний вплив запропонованої методики формування граматично правильного мовлення.

З усіх показників, що аналізувалися (іменники, прикметники, дієслова, прислівники), найбільш значним був *приріст показника високого рівня* у порівнянні двох груп (ЕГ і КГ). Аналіз рівня засвоєння відприкметникових іменників засвідчив позитивні зрушення: 7,4% дітей експериментальних груп (на констатувальному етапі – 3,0%) і 3,5% у контрольних групах (на констатувальному етапі – 3,2%). Значні зміни відбулися також у засвоєнні відприкметникових прислівників: 5,1% дітей експериментальних груп (на констатувальному етапі – 2,0%) і 1,8% у контрольних групах (на констатувальному етапі – 1,75%).

На достатньому рівні також відбулися позитивні зміни (на прикладі відприкметникових іменників): у контрольному експерименті показник ЕГ – 19,1% (на початок експерименту – 10,4%), а КГ – 11,7% (на початок експерименту – 10,4%), проте слід зазначити, діти високого і достатнього рівня частіше демонстрували приклади словесних інновацій, ніж інші діти.

Середній рівень сформованості граматично правильного мовлення також зазнав кількісних змін. Так, на середньому рівні після проведення формувального експерименту (на прикладі іменників) перебувало 27,5% дітей ЕГ (констатувальний експеримент – 12,1%) і 14,3% дітей КГ (констатувальний експеримент – 12,1%). Аналіз засвоєння відприкметникових утворень (іменники, прикметники, дієслова, прислівники) свідчить про значні зрушення. Так, якщо на початку експериментальної роботи ці показники були відповідно 12,1%, 15,6%, 12,0%, 6,3%, то на прикінцевому етапі ці результати становили відповідно 27,5%, 25,8%, 25,3%, 15,6%.

Як засвідчили експериментальні дані, позитивні зміни відбулись у кількісних показниках щодо належності дітей *до рівня, нижче від середнього*. В експериментальних групах на рівні, нижчому від середнього, після проведення формувального експерименту (на прикладі відприкметникових іменників, прикметників, дієслів, прислівників) було відповідно 7,5% (на констатувальному етапі було – 12,1%), 20,4% (було – 34,6%), 21,8% (було –

30%), 39,3% (було – 48,0%). У контрольних групах відповідно – 12% (було – 12,0%), 34,3% (було – 35,8%), 29,8% (було – 30,5%), 46,9% (було – 47,4%).

Особливі зрушення відбулися в мовленні дітей з *низьким рівнем сформованості граматично правильного мовлення*, що навчалися за експериментальною програмою. Так, в експериментальних групах на низькому рівні після проведення формувального експерименту (на прикладі відприкметникових іменників, прикметників, дієслів, прислівників) було відповідно 33,2% (на констатувальному етапі було – 58,5%), 19,1% (було – 31,0%), 30,2% (було – 48,3%), 28,6% (було – 39,2%). У контрольних групах відповідно – 54,9% (було – 58,6%), 29,0% (було – 29,5%), 46,0% (було – 48,0%), 39,2% (було – 39,3%).

Певні позитивні зрушення у всіх рівнях контрольних груп можна пояснити природними задатками дітей, а також особливостями впливу традиційних методик, за якими працювали вчителі контрольних груп. Можливість організації роботи щодо формування граматично правильного мовлення в дітей молодшого шкільного віку не викликає сумніву. Доцільність організації навчання на тому чи іншому віковому етапі та досягнення високого і достатнього рівня сформованості граматично правильного мовлення в дітей експериментальної групи зумовлено вимогами державних документів до компетентності молодших школярів в мовленнєвій діяльності.

Аналіз результатів експериментальної роботи дав змогу виявити *закономірності* формування граматично правильного мовлення в дітей молодшого шкільного віку:

1) продуктивність та ефективність засвоєння граматичних категорій іменника залежить як від морфологічних особливостей цієї частини мови (рід, число, відмінок), так і від рівня сформованості мовних і мовленнєвих умінь і навичок у дітей;

2) засвоєння граматичних категорій прикметника більшою мірою, ніж засвоєння лексики, пов'язане з когнітивним розвитком дитини, її

мовленнєвою активністю і самостійністю, тобто існує кореляція між збагаченням лексики й засвоєнням правильних граматичних форм;

3) темпи засвоєння відприкметникових іменників, прикметників, дієслів (їх кількісна і якісна характеристики) залежать від рівня усвідомлення дітьми семантико-словотвірної структури деад'єктивних прикметників із певним словотвірним значенням, тоді як темпи засвоєння відприкметникових прислівників залежать від рівня усвідомлення дітьми незмінюваності цієї частини мови;

4) мовленнєва активність і практичне застосування правил морфології, а також способів словотворення залежать безпосередньо від усвідомлення дітьми молодшого шкільного віку семантико-словотвірної структури вживаних відприкметникових іменників, деад'єктивних прикметників, відприкметникових дієслів; практичне застосування прислівників залежить безпосередньо від усвідомлення дітьми можливостей і засобів реалізації словотвірного потенціалу;

5) засвоєння семантико-словотвірних значень структури деад'єктивних прикметників із словотвірними значеннями “неповний вияв ознаки” і “сильний вияв ознаки”, відприкметникових дієслів із словотвірними значеннями “набувати ознаки” і “наділяти ознакою” має певні труднощі. Причиною виникнення цих труднощів є обмеженість лексики (а звідси – й сенсорного досвіду), а також психологічні особливості кожного вікового періоду;

Засвоєння граматичної будови рідної мови має певну послідовність: спочатку засвоюється все типове, всі продуктивні форми зі сфери морфології і словотворення; все не типове, виняткове, екстраординарне, що порушує норми системи мови, дитиною відкидається, витискується з мовлення; поступово мовні зразки переймаються цілісно шляхом наслідування мовлення людського оточення.

У результаті дослідження визначено *тенденції* формування граматично правильного мовлення в дітей молодшого шкільного віку: щоденний досвід

мовленнєвого спілкування виступає внутрішнім тлом, на якому формується усвідомлення дитиною мовних явищ у процесі її участі в різних видах діяльності.

Доведено, що діти молодшого й середнього шкільного віку назви носіїв ознак утворюють від основ прикметників здебільшого за допомогою суфіксальних морфем. Ядро цієї словотвірної категорії становлять словотвірні типи із суфіксами *-ок*, *-ик*, *-ець*, *-к(а)*, *-иц(я)*.

У мовленні дітей усіх вікових груп найчисленнішими серед відприкметникових іменників є утворення зі словотвірним значенням “носій ознаки”. Школярі утворюють переважно моносемічні слова.

У мовленні дітей середнього і старшого шкільного віку більшість утворень у межах словотвірного значення “неповний вияв ознаки” мають однакові значення і різняться сферою й частотою вживання або емоційним забарвленням. Мовлення дітей молодшого шкільного віку має більш емоційне забарвлення завдяки деад’єктивам із суфіксами *-есеньк-*, *-ісіньк-*, *-усіньк-*.

Серед утворених дітьми молодшого шкільного віку відприкметникових дієслів переважають деад’єктиви із суфіксами *-і-*, *-ну-* зі словотвірним значенням “набувати ознаки”, для молодших школярів становлять труднощі спроби утворити дієслово з словотвірним значенням “наділяти ознакою”. У мовленні *дітей середнього і старшого дошкільного віку* переважають прикметникові утворення зі словотвірним значенням “набувати ознаки”, що виражають зовнішні ознаки чогось або когось, які здебільшого різняться сферою й частотністю вживання або емоційним забарвленням.

Для дітей усіх вікових груп труднощі становлять утворення відприкметникових дієслів зі словотвірним значенням “наділяти ознакою”. Аналіз уживання дітьми молодшого шкільного віку прислівників показав, що серед утворюваних ними відприкметникових дериватів переважають суфіксальні, утворені за допомогою *суфікса -о(-е); конфіксів -по-...-ому; з-(с-)...-а(-у); на-...-о*. У мовленні дітей середнього і старшого шкільного віку

спостерігається більшість утворень, що виникли шляхом додавання *суфіксів -о(-е), -и; конфіксів по-...-ому, з-(с-)...-а(-у), на-...-о, за-...-ки.*

Урахування результатів експерименту дає підстави вважати, що робочу гіпотезу підтверджено, мети досягнуто, оскільки процес формування граматично правильного мовлення став ефективним завдяки особливій організації навчально-мовленнєвої діяльності, в якій поєдналися структурний, когнітивний, граматичний і комунікативний аспекти, а також створення культурного мовленнєвого середовища.

Виконане дослідження не претендує на остаточне розв'язання піднятої проблеми. Актуальними в перспективі видаються напрями дослідної роботи щодо вивчення кількісних і якісних зрушень у мовно-мовленнєвому розвитку дітей, що відбувається в процесі засвоєння синтаксичного ладу мови.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антоненко-Давидович Б. Д. Як ми говоримо. Київ : Либідь, 1994. 256 с.
2. Бабич Н. Д. Основи культури мовлення. Львів : Світ, 1990. 232 с.
3. Бабич Н. Д. Практична стилістика і культура української мови : навч. посіб. Львів : Світ, 2003. 432 с.
4. Бадер В. Розвиток інтонаційних умінь першокласників. *Початкова школа*. 1997. № 2. С. 9–13.
5. Бадер В. Розвиток мовлення школярів під час роботи над реченням. *Початкова школа*. 2000. № 8. С. 41–44.
6. Барановська Л. До теоретичних засад формування культури мовлення. *Педагогіка і психологія*. 1997. № 3. С. 33–37.
7. Безрукова І. Розвиток мовлення першокласників засобами малих пісенних і речетативних фольклорних форм. *Рідна школа*. 2003. № 6. С. 31.
8. Біляєв О. Культура мовлення вчителя-словесника. *Дивослово*. 1995. № 1. С. 37–44.
9. Богдан С. Мовлення українських дітей і всесвіт рідного слова. *Дивослово*. 1996. № 4. С. 16.
10. Варзацька Л. О. Активізація мовленнєвої діяльності учнів. *Початкова школа*. 1991 № 2 С. 23–28.
11. Варзацька Л. О., Дика Н. М. Сторінки альтернативного підручника «Рідна мова й мовлення» *Початкова школа*. 1995. № 8. С. 14–17.
12. Вашуленко М. Формування мовної особистості молодшого школяра в умовах переходу до 4-річного початкового навчання. *Початкова школа*. 2001. № 1. С. 11–14.
13. Вашуленко М. С. Орфоепія і орфографія в 1–3 класах : посібник для вчителів. Київ : Рад. шк., 1982. 104 с.
14. Вашуленко М. Комунікативний підхід до засвоєння мови в 2 класі. *Початкова школа*. 1991. № 8. С. 20–24.

15. Винницький В. Л. Наголос у сучасній українській мові. Київ : Рад. шк., 1984. 169 с.
16. Вихованець І. Наголошування слів. *Трибуна лектора*. 1973. № 5. С. 24.
17. Глазова О. Ситуативні вправи для формування умінь і навичок діалогічного мовлення. *Дивослово*. 2003. № 5. С. 40.
18. Гольберт А. М. Особливості оволодіння учнями молодших класів лексиною рідної мови. Київ, 1979. 368 с.
19. Гончар О. Т. Нашій мові – жити. *Літературна Україна*. 1989. 2 листоп. С. 1.
20. Гончаренко С. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 376 с.
21. Демидчик Г. Вживання сполучників і часток як засіб увиразнення мовлення учнів. *Початкова школа*. 1999. № 10. С. 13–16.
22. Державний стандарт початкової освіти. *Типові освітні програми для закл. загальної середньої освіти. 1–2 класи*. Київ : ОСВІТА-ЦЕНТР, 2018. С. 92–121.
23. Дика Н. Поняття культури мовлення учнів. *Дивослово*. 2002. № 2. С. 50–51.
24. Доленко М. Т., Дацюк І. І., Кащук А. Г. Сучасна українська мова. Київ : Вища шк., 1987. 350 с.
25. Дорошенко С. Основи культури і техніки – усного мовлення. Харків : ОВС, 2002. 144 с.
26. Дорошенко С. І. Методика викладання української мови : навч. посіб. Київ : Вища шк., 1992. 380 с.
27. Дудик П. Наголошування слів і культура мовлення. *Дивослово*. 2003. № 4. С. 19–23.
28. Єрмоленко С. Я., Бибик С. П., Тодор О. Г. Українська мова : короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. Київ : Либідь, 2001. 224 с.

29. Жовтобрюх М. Культура слова. Київ : Наукова думка, 1988. 254 с.
30. Калмикова Л., Марченко Н. Психолінгвістичні й лінгвометодичні підходи до змісту формування у першокласників мовленнєвих умінь і навичок міркувати. *Початкова школа*. 2000. № 5. С. 5.
31. Каніщенко А. П. Методика навчання української мови в початковій школі : лекційно-практичний курс із дисципліни. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2016. 174 с.
32. Каніщенко А. П. Методика навчання української мови в початковій школі : лекційно-практичний курс із дисципліни. Кн. 2 : Методика навчання грамоти ; Методика літературного читання. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2016. 255 с.
33. Климова К. Я. Психологічні особливості формування культури мовлення майбутніх учителів початкових класів. *Педагогіка і психологія*. 1998. № 3. С. 179–184.
34. Коваль А. П. Культура ділового мовлення. Київ : Вища шк., 1982. 235 с.
35. Коваль А. П. Культура української мови. Київ : Наукова думка, 1966. 257 с.
36. Коваль А. П. Слово про слово. Київ : Рад. шк., 1986. 384 с.
37. Коваль Г. П., Деркач Н. І., Наумчук М. М. Методика викладання української мови : навч. посіб. Тернопіль : Астон, 2008. 287 с.
38. Ковальчук Т. Культура мовлення. Правильне вживання числівника в усному і писемному мовленні. *Все для вчителя*. 2003. № 25. С. 9.
39. Кравчук Д. М. Писемне мовлення учнів 1-3 класів. Київ : Рад. шк., 1984. 196 с.
40. Кудрик Л. Памфіл Юркевич про вивчення мови в школі. *Дивослово*. 2000. № 7. С. 31–34.
41. Культура мови / за ред. Пономарів О. Київ : Довіра, 2000. 170 с.
42. Культура української мови / за ред. Русанівського М. В. Київ : Либідь, 1990. 321 с.

43. Кутенко Л. О. Особливості роботи над словом. *Початкова школа*. 1990. № 12. С. 17.
44. Кучеренко Є. М. Проблеми мовної культури в школі. *Українська мова і література і школа*. 1989. № 7. С. 8–6.
45. Кучерик О. Засоби естетичної виразності мови та їх вплив на учнів. *Дивослово*. 1998. № 3. С. 13–15.
46. Мазур О. Психологічні аспекти розвитку мовлення учнів. *Рідна школа*. 2003. № 11. С. 74.
47. Мацько Л. І. Культура мови. *Початкова школа*. 1996. № 5. С. 33.
48. Методика навчання української мови в початковій школі : навч.-метод. посіб. для студентів вищих навчальних закладів / за наук. ред. М. С. Вашуленка. Київ : Літера ЛТД, 2010. 364 с.
49. Наумчук М. М. Сучасний урок української мови в початковій школі (методика і технологія навчання). Тернопіль : Астон, 2001. 215 с.
50. Наумчук М. М., Лушпинська Л. П. Словник – довідник термінів і понять з методики української мови. Тернопіль : Астон, 2003. 132 с.
51. Нісімчук А. С., Падалка О. С., Шпак О. Т. Сучасні педагогічні технології : навч. посіб. Київ : Просвіта, 2000. 368 с.
52. Нова українська школа: порадник для вчителя / під заг. ред. Бібік Н. М. Київ : Плеяди, 2017. 206 с.
53. Одарченко П. Про культуру мови : збірник статей. Київ : Смолоскип, 1997. 320 с.
54. Олійник Б. І. Мова – це голос народу. *Літературна Україна*. 1989. 2 листоп. С. 1.
55. Олійник Т. Виправлення недоліків мовлення в учнів перших класів. *Питання філології* : зб. наук. пр. Тернопіль : ТДПУ, 1997. С. 91–93.
56. Пазяк О. М., Кисіль Г. Т. Українська мова і культура мовлення : навч. посіб. Київ : Вища шк., 1995. 239 с.
57. Пентилюк М. Аналіз художнього тексту на уроках мови. *Дивослово*. № 3. 1999. С. 32.

58. Пономарів О. Культура слова: мовно-стилістичні поради. Київ : Либідь, 2002. 240 с.
59. Пономарів О. Стилістика сучасної української мови : підручник. Київ : Либідь, 1993. 248 с.
60. Програми для середньої загальноосвітньої школи. 1–4 класи. Київ, 2016. 224 с
61. Савченко О. Я. Дидактика початкової школи. Київ : Абрис, 1997. 358 с.
62. Савченко О. Я. Сучасний урок у початкових класах. Київ : Магістр – S, 1997. 256 с.
63. Симоненко Т. Виховувати мовну культуру з дитинства. *Початкова школа*. 2000. № 8. С. 44.
64. Синиця І. О. Психологія усного мовлення учнів. Київ : Рад. шк., 1974. 197 с.
65. Смірнова Л. Культура мовлення. Звертання. Слова ввічливості. *Розкажіть онуку*. 2003. № 13. С. 58.
66. Соловець Л. Робота над фразеологізмами ввічливості. *Початкова школа*. 2000. № 4. С. 11.
67. Стаднік В. І. Культура мовлення: формування уявлення про культуру мовлення і культуру спілкування. *Розкажіть онуку*. 2003. № 14-15. С. 33.
68. Струганець Л. Теоретичні основи культури мови. Тернопіль : Астон, 1999. 197 с.
69. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : у 5 т. Київ : Рад. шк., 1976. Т. 1. 654 с.
70. Сухомлинський В. О. Народження громадянина. *Вибрані твори : у 5 т.* Київ : Рад. шк., 1977. Т. 3. С. 283–659.
71. Тамрецький І. Мовленнєво-публіцистична культура учнів. *Дивослово*. 1999. № 12. С. 14.

72. Трунова В. А. Лінгвістичні основи формування мовленнєвих умінь. *Початкова школа*. 1995. № 2. С. 12.
73. Хоменко Л. Увага: Орфоепія. *Українська мова та література*. 1999. 13 (125). С. 10.
74. Хорошовська О. Розвиток українського мовлення молодших школярів. *Початкова школа*. 1997. № 8. С. 14–16.
75. Юкало В. Я. Культура мови : навч. посіб. / за ред. Л. В. Струганець. Тернопіль: Укрмедкнига, 1999. 231 с.